

Milutin Živković, RATNICI SA GRANICE: STARORAŠKI MUSLIMANI U NEMAČKOJ VOJSCI, SS I POLICIJI 1941–1944, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 2025, 486.

Kolega Milutin Živković se u aktuelnoj srpskoj istoriografiji afirmisao kao vrstan istraživač i autor monografija koje su u ovdašnjoj stručnoj i zainteresovanoj javnosti otvorile neistraženu temu Staroraške oblasti (Sandžaka) i susednih oblasti u Drugom svetskom ratu. Ovo je posebno značajno, jer je ta oblast ostala zapostavljena i u novijim istraživanjima, pa tako i manje poznata u odnosu na događaje u okupiranoj Srbiji ili Crnoj Gori u toku Drugog svetskog rata.

Pred nama je novi istraživački Živkovićev poduhvat sa gornjim naslovom. Reč je o sasvim novoj istraživačkoj studiji, koja analizira vojni angažman staroraških – sandžačkih muslimana u okupacionim vojskama tokom Drugog svetskog rata.

Studija kolege Živkovića se nadovezuje tematski i istraživački na neke od prethodnih Živkovićevih monografija. Ona je napisana na osnovu njegovog višegodišnjeg istraživanja u ovdašnjim, a posebno arhivima susednih država – koje do sada po ovoj, a i po drugim temama nisu „videli“ srpske istraživače. To su pre svega: državni arhiv u Tirani i vojni arhiv u Rimu. Slično je i sa lokalnim arhivima koje je u svom istraživanju kolega Živković detaljno istražio po pitanju ove teme. Ovde, ističemo autorovo istraživanje u novopazarskom arhivu.

Tema, koja neupućenom čitaocu može izgledati kao lokalna, to nikako nije. Naime, popuna okupatorskih – italijanskih i nemačkih vojski – muslimanskim vojnicima iz ove oblasti bila je značajno vojno i političko pitanje. Stoga ovo istraživanje kolege Živkovića prevazilazi svojim značajem okvire srpske istoriografije i sa pažnjom se može čitati i van ovog prostora. Posebno zbog i dalje prisutnog i velikog interesovanja za vojnu istoriju Trećeg Rajha u svetskom okvirima, koja se kreće od interesovanja za opštu istoriju, preko vojne istorije i istorije naoružanja do militarije i kolekcionarstva.

Međutim, Živković je svoju temu stavio i u određeni istoriografski kontekst fenomena granica, koji je prisutan kao tema u zapadnim istoriografijama, s obzorom na to da je Staroraška oblast ili Sandžak upravo jedno takvo područje, podeljeno od 1912. državnom granicom Srbije i Crne Gore, a „postavljeno“ na razmeđu Bosne i Hercegovine, Kosova i Metohije i Albanije. Pa tako i područje izloženo različitim državnim, nacionalnim ili religijskim projektima, bez obzira

na trenutnu međunarodnu konstelaciju ili ratove. „Sve ovo učinilo je okupiranu Staru Rašku zonom nasilja, masovnih materijalnih razaranja i prisilnog raseljavanja stanovništva u granicama etničkog čišćenja. I to bez obzira na versku pripadnost.“

Knjiga je strukturirana u sedam poglavlja koja daju detaljnu i upečatljivu razrađenu temu određenja sandžačkih muslimana za strane vojske i angažovanja u domaćim formacijama milicijskog tipa. Dat je pregled događaja i podele Staroraške oblasti tokom okupacije Kraljevine Jugoslavije 1941–1945. godine, zatim razloga i načina opredeljenja prema okupatoru, a posebno razloga za službu u njegovim vojnim redovima. Kolega Živković je posebna poglavlja posvetio organizovanju ovih formacija u italijanskoj vojsci – u formi milicija različitog tipa, koje su postojale od 1941. do 1943. godine. Odnosno u nemačkoj vojsci, policiji i SS trupama u narednom periodu 1943–1944. godine. Ovde je išao i nekoliko koraka dalje, formirajući u drugim delu svoje monografije sliku nemačkog vojnika muslimana iz Staroraške oblasti – Sandžaka: mehanizma regrutovanja, od njegovog godišta, opredeljenja, porekla, socijalnog bračnog ili imovinskog statusa, potom vojničke obuke do opreme i naoružanja.

Koristeći statističke metode i dijagrame, čitaocu je na vizuelan način predstavljen muslimanski kontingent u okupatorskim vojskama, u završnom poglavlju. Kolega Živković je u delu svoje monografije i izašao sa procenama o kojim se brojnim vrednostima ovog kontingenta radi, analizirajući ko je bio iz kojeg dela ove oblasti. Ali i kako su nemačke vojne SS vlasti kombinovale bosanske i sandžačke muslimane, kao i Šiptare sa Kosova i Metohije u popuni jedinica dveju njihovih divizija sa ovim ljudstvom (13. i 21).

Svakako je vredan pohvale autorov gotovo filigranski postupak u istraživanju formacija u kojima se nalaze sandžački muslimani u toku Drugog svetskog rata: lokalno organizovane snage pod rukovodstvom SS-trupa, potom regularne divizije SS-trupa, jedinice policije poretka, kako one regularne – nemačke, tako i one dobrovoljačke, jedinice specijalnog tipa u okviru divizije Brandenburg (9. četa / 9. kompanija).

Kolega Živković je posebno i veoma detaljno opisao sve operacije protiv ustaničkih snaga – ravnogorskih i komunističkih u toku 1943. i 1944. godine, kako u Staroraškoj oblasti, tako i u unutrašnjosti Srbije i severoistočnoj Bosni, odnosno Semberiji i Sremu. Ovde posebno ističemo detaljno raščlanjavanje pojedinih većih sukoba – kao u borbi sa partizanima u Prijepolju

ili zločinačkih akcija – kod sela Stragara kod Arandelovca, ili Alvađinici – u okolini Čačka. Autor je na ovom tragu posvetio i posebno poglavlje fenomenu osvete i talasa zločina koji su se dogodili u ratnim godinama 1941–1945.

Poznato je da su u vojno-političkim planovima Trećeg Rajha muslimani dobili posebnu ulogu. U političkom smislu kroz razne koncepte eventualne autonomije, a u vojnom kroz idealističko smatranje nemačkih vojnih vrhova da su muslimani iz ove oblasti ili Šiptari sa šireg prostora, odlični vojnici. Ali ovde ističemo, posebnu novost koju autor donosi delom u kome opisuje, ovdašnjoj stručnoj javnosti, potpuno nepoznat angažman muslimana iz ove oblasti tokom Prvog svetskog rata u austrougarskoj vojsci, iz koje se može steći potpuno nova slika njihovih opredeljenja prema dvema srpskim kraljevinama u čije su okvire stupili posle 1912. godine, ali i izvući istorijska paralela sa njihovim opredeljenjima u Drugom svetskom ratu.

Posebno je vredno pažnje autorovo istraživanje o sudbinama lica koja su bila deo ovih formacija, a dočekala su uspostavu komunističke vlasti, odnosno kraj rata. Jedan deo istaknutih pripadnika je bio streljan, deo osuđen na vremenske kazne. Međutim, uočava se da je deo ovih lica prešao na stranu pobednika i uključio se u redove nove vlasti. Pored proklamovane politike „bratstva i jedinstva“, koja je zahtevala pomirenje po svaku cenu, drugi značajan razlog na koji nam ukazuje kolega Živković je svakako nemanje adekvatnih pristalica komunističke partije među muslimanskim stanovništvom ovog kraja: „Bez jake baze na prostoru N. Pazara, Tutina i Rožaja, KPJ je u svojim redovima obuhvatala ljude različite prošlosti.“ Iz takve okolnosti, on ukazuje da „Zahvaljujući tome veliki broj izgrednika utonuo je u istorijski zaborav, neretko gradeći uspešne posleratne karijere u državnoj administraciji, policiji, vojsci ili čak, partiji. Ovi ljudi, kao i oni na koje su vršili uticaj, bili su, između ostalog, rasadnik revizionizma koga danas zatičemo širom Stare Raške.“

Ističemo nekoliko veoma značajnih autorovih teza ili zaključaka, koji svojim težinom prevazilaze okvire zadate teme i u suštini su neka vrsta upozorenja:

– da je aprila 1941. nemačka vojska od strane muslimanskog stanovništva svečano dočekana, kao i da su Nemci uvideli da je nezadovoljstvo muslimanske elite Kraljevinom Jugoslavijom veliko, „a žal za Osmanskim carstvom još veća“;

– da je posle kapitulacije Italije septembra 1943. „Albanija proglasila nezavisnost i preko

Druge prizrenske lige ponovo postavila pitanje proširenja granica do desnih obala Lima.“ Istovremeno da je Treći Rajh (sam firer i njegovi saradnici u Berlinu) bio protiv nekakve federacije Srbije, Raške oblasti i Crne Gore prema predlogu specijalnog opunomoćenika Hermana Nojbaheara, posle uvida u stanje na terenu i potrebu stvaranja jačih srpskih antikomunističkih snaga.

– takođe, autorov pasaż na jednoj od stranica, u kome se kaže: „Unutar projekta vojnog angažovanja muslimana iz Stare Raške u jedinicama Vermahta, SS-a i policije, trebalo bi razlikovati dva interesna pravca – njihove elite i širih slojeva stanovništva. Generalno gledano, velika većina prvih je želela da vidi svoj zavičaj unutar granica Bosne (preko NDH), odnosno Kosova (preko „Velike Albanije“), ili sa izvesnim stepenom samouprave (u odnosu na okupiranu Srbiju i Crnu Goru). Kod muslimanske elite postojao je i snažan nagon za očuvanjem političkog prestiža i bogatstva pojedinaca i(li) grupa. Većinu muslimana pokretali su jednostavniji porivi. Viševjekovni verski konflikt sa susedima hrišćanske veroispovesti, stalna potreba za osvetom zbog pretrpljenih stradanja i zaštitom od njenog novog kruga, odnosno ostvarivanje sitnih materijalnih dobitaka.“

Konačno, na bazi izvornih i statističkih podataka, kolega Živković ističe veoma upečatljiv zaključak: „Broj muslimanskih regruta obrnuto je proporcionalan broju popaljenih muslimanskih sela, a proporcijalan broju uništenih srpskih sela. Dakle, najviše vojnika dali su oni srezovi Stare Raške u kojima su muslimani vršili teror, a ne oni u kojima su ga trpeli.“

Ističemo i ovu Živkovićevu tezu – koja je pouka i za današnje odnose na ovom prostoru: „radilo se o delu muslimanske elite sa primesom osmanskog nasleđa, čija je glavna odlika bio oportunizam, tj. spremnost na svaku vrstu saradnje koja im je donosila političku i(li) materijalnu korist. Ni korupcija i nepotizam joj videćemo, nisu bili strani. Ovo pre svega važi za trgovce, političke prvake, begove i članove uleme. Stoga ne čudi da su ovi i njima slični ljudi saradivali sa austrougarskim, srpskim, jugoslovenskim, hrvatskim, italijanskim, albanskim, nemačkim (često i paralelno), a u nekim slučajevima, i komunističkim vlastima.... Usuđujemo se da primetimo kako su se neki obrisi ovakvih društveno-političkih odnosa sve do danas očuvali među staroraskim Bošnjacima.“

Slažemo se sa autorom, kolegom Milutinom Živkovićem, da će njegova monografija „Ratnici sa granice: Staroraski muslimani u nemačkoj vojsci, SS i policiji“ pomoći razumevanju prošlo-

sti Starororaške oblasti – Sandžaka od pre osam decenija u jednom teškom vremenu i kada je okupacija jugoslovenske (srpske) države otvorila mnoga ranija pitanja verskih i socijalnih odnosa na tom prostoru.

Bojan Dimitrijević

Bogdan Živković, YUGOSLAVIA AND EUROCOMMUNISM: YUGOSLAVIA AND THE ITALIAN COMMUNIST PARTY IN THE SIXTIES AND SEVENTIES, Beograd, Balkanološki institut, 2025, 476.

Monografija naučnog saradnika Balkanološkog instituta u Beogradu Bogdana Živkovića *Yugoslavia and Eurocommunism: Yugoslavia and the Italian Communist Party in the Sixties and Seventies* pruža argumentovana i koncizna objašnjenja odnosa komunističkih partija Italije i Jugoslavije. Napisana je na engleskom jeziku, jasno i precizno, na veoma visokom naučnom nivou. Studija je utemeljena na izvorima Arhiva Jugoslavije, Diplomatskog arhiva spoljnih poslova Republike Srbije, te Arhiva Komunističke partije Italije. Uz mnoštvo objavljenih izvora, te relevantnu domaću i stranu literaturu, studija predstavlja dubinsko zadiranje u do sada nedovoljno istražene i veoma dinamične odnose dviju komunističkih partija. Pored četiri poglavlja, monografija sadrži obiman zaključak u kome su jezgrovito i koncizno sumirani rezultati istraživanja. Ovaj zaključak, koji predstavlja zasebnu cjelinu, od posebne je vrijednosti za čitaoce koji žele da se upoznaju samo sa najosnovnijim segmentima teme.

Mada naslov ukazuje da studija tretira šezdesete i sedamdesete godine dvadesetog vijeka, Živković počinje svoju analizu znatno ranijim periodom. Ovakav pristup umnogome olakšava razumijevanje sadržaja koji je fokus Živkovićevog istraživanja, uvodeći čitaoca u temu. Tako je jedna od prvih epizoda u odnosima dviju komunističkih partija prikazana kroz djelovanje Četvrtog kongresa Komunističke partije Jugoslavije u Drezdenu 1928. godine. Tom prilikom je vođa Komunističke partije Italije Palmiro Toljati u ime Kominterne značajno uticao na unutrašnje procese i odnose među jugoslovenskim komunistima. Autor je jasno predstavio tutorski odnos koji je tom prilikom zauzeo Toljati, omogućavajući razumijevanje uzroka prvih značajnijih nesuglasica.

Svakako da odnos dviju partija nije bio obilježen isključivo rivalitetom i tenzijom, kao što ni periodi intenzivne saradnje nisu bili konstantni.

Živković je argumentovano i jasno prikazao svu kompleksnost odnosa italijanskih i jugoslovenskih komunista, koji su nerijetko bili uslovljeni događajima na međunarodnoj političkoj sceni. Tako je zajednička borba protiv fašizma tokom Španskog građanskog i Drugog svjetskog rata uticala na bližu saradnju, dok ponovni rivalitet postaje sve vidljiviji krajem ratnih sukoba i bio je uzrokovan borbom za uticaj i prestiž. Analizirajući jugoslovensko-italijanski diplomatski spor u vezi sa Trstom, autor pokazuje da su, osim krupnih međunarodnih sukoba, sporovi dviju zemalja uticali na odnose italijanskih i jugoslovenskih komunista.

Obradujući period druge polovine pedesetih, te šezdesete i sedamdesete godine prošlog vijeka, Živković se intenzivnije oslanja na izvore u poređenju sa analizom ranijih perioda, koji služe kao uvod, te se u većoj mjeri temelje na relevantnoj literaturi. Živkovićeva analiza političkih stavova i ličnosti lidera dviju komunističkih partija, Toljati i Josipa Broza Tita, bogato je potkrijepljena izvorima. U tom kontekstu autor ukazuje kako su se njihove razlike reflektovale na odnos komunističkih partija. Živković takođe objašnjava na koji način je Toljatijeva smrt uticala na taj odnos.

Monografija sadrži zanimljivu analizu politike italijanskih i jugoslovenskih komunista u kontekstu pokušaja reforme cjelokupnog komunističkog pokreta, koja je trebalo da bude zasnovana na većoj autonomiji komunističkih partija. Osim toga, praško proljeće i sovjetska intervencija u Čehoslovačkoj 1968. godine uticali su na čvršću saradnju dviju komunističkih partija koje su primarni predmet autorovog istraživanja. Takav tok događaja nije začuđujući, budući da su italijanski i jugoslovenski komunisti doživljavali napad na Čehoslovačku kao napad na njih same. Stoga ih je borba za autonomiju od Moskve zbližavala. Međutim, dalji tok autorovog izlaganja ukazuje da ovakvo savezništvo nije dugo trajalo, budući da su Italijani odstupili od svoje prethodne politike otpora prema SSSR-u. Osim ove upečatljive epizode cjelokupna monografija promatra odnos italijanskih i jugoslovenskih komunista kroz prizmu jugoslovenske politike prema SSSR-u, što predstavlja originalan i značajan doprinos.

Pokušavajući da objasni različite faze odnosa komunističkih partija, autor analizira tok i posljedice brojnih partijskih sastanaka. Živković je nastojao da pronikne u razmišljanja komunističkih vođa i pregovarača u okolnostima velike neizvjesnosti. Ovaj psihološki segment bitno doprinosi kontekstualizaciji teme i rasvjetljava lične stavove i uvjerenja, koja su povremeno